

УДК 332.146.2:504.062.4(477)

Ільїна М.В.
*кандидат соціологічних наук, старший науковий співробітник,
Інститут економіки природокористування та сталого розвитку
Національної академії наук України*

Шпильова Ю.Б.
*кандидат економічних наук, старший науковий співробітник,
Інститут економіки природокористування та сталого розвитку
Національної академії наук України*

ПРІОРИТЕТИ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОЛОГІЧНОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

STRATEGIC PRIORITIES OF THE NATIONAL POLICY OF RURAL AREAS DEVELOPMENT IN UKRAINE

АНОТАЦІЯ

У статті визначено та обґрунтовано стратегічні пріоритети соціально-екологічного розвитку сільських територій в Україні для активізації використання наявного економічного, соціального та природоресурсного потенціалу територій. Розглянуто шляхи ресурсного забезпечення діяльності громад із розв'язання соціальних та екологічних проблем сільських територій у децентралізованій системі державного управління. Надано пропозиції щодо вдосконалення нормативно-правової бази, стратегічних програмних документів та механізмів забезпечення сталого розвитку сільських територій України.

Ключові слова: сталий розвиток, стратегічні пріоритети, сільські територіальні громади, соціально-екологічний розвиток, ресурсне забезпечення, екологічна безпека.

АННОТАЦИЯ

В статье определены и обоснованы стратегические приоритеты социально-экологического развития сельских территорий в Украине с целью активизации использования имеющегося экономического, социального и природоресурсного потенциала территорий. Рассмотрены пути ресурсного обеспечения деятельности общин по решению социальных и экологических проблем сельских территорий в децентрализованной системе государственного управления. Даны предложения по совершенствованию нормативно-правовой базы, стратегических программных документов и механизмов обеспечения устойчивого развития сельских территорий Украины.

Ключевые слова: устойчивое развитие, стратегические приоритеты, сельские территориальные общины, социально-экологическое развитие, ресурсное обеспечение, экологическая безопасность.

ANNOTATION

In the article strategic priorities of social-ecologic development of rural areas in Ukraine are defined and discussed aiming to facilitate use of available economic, social and natural resources potential of the territories. Mechanisms supplying resources for activities of rural communities on solving social and ecological problems of territories are viewed considering framework of decentralized administration system. Proposals on development of the legislation, strategic programs and mechanisms able to provide sustainable development of rural areas in Ukraine are supplied.

Keywords: sustainable development, strategic priorities, rural territorial communities, social-ecologic development, resource provision, ecological safety.

Постановка проблеми. Сталий розвиток України потребує створення та розвитку самоврядних і незалежних місцевих громад, аби зупинити вимирання та деградацію українського села. У контексті реформи децентралізації влади забезпечення сталого розвитку об'єднаних територіальних громад є ключо-

вим елементом реформування економіки України. Розвиток сільських територій стримує низка системних проблем, зокрема зношеність об'єктів комунальної інфраструктури, занепад соціальної сфери, погіршення якості людського капіталу. Надмірна фінансова та адміністративна централізація спричиняє дефіцит і дотаційний характер більшості місцевих бюджетів. Це призводить до неспроможності органів місцевого самоврядування акумулювати достатню кількість ресурсів для реалізації програм інноваційного розвитку, підтримки соціальної та комунальної інфраструктур, унеможливорює інновації в аграрному секторі економіки та інших сферах господарської діяльності. З огляду на це, стратегічні пріоритети соціально-екологічного розвитку сільських територій в Україні потребують удосконалення для активізації використання наявного економічного, соціального та природоресурсного потенціалу територій, забезпечення належних умови життя та підвищення соціальних стандартів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагомий внесок у розроблення теоретичних і практичних підходів до забезпечення сталого розвитку сільських територій здійснили фахівці ДУ «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку НАН України» (О. Веклич, І. Бистряков, М. Хвесик, Є. Хлобистов, Я. Остафійчук, В. Куденко та ін.). У своїх численних працях ці та інші вчені-економісти розкривають ідеологічні засади сталого розвитку, намагаються поєднати теоретичні концепти із сучасними практичними підходами до забезпечення соціально-екологічного розвитку суспільства з урахуванням специфіки національної економіки, цілей адміністративної реформи та євроінтеграційних намірів України [1–4].

Вагомі дослідження проблем соціального розвитку вітчизняного села, зокрема особливостей демографічної ситуації та поселенської мережі, організації соціальної інфраструктури, якості життєдіяльності проводять в Інституті регіональних досліджень НАН України, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН

України», Інституті демографії та соціальних досліджень НАН України ім. М.В. Птухи, Інституті аграрної економіки НААН України. Провідними фахівцями у цій сфері є М. Барановський, О. Бородіна, Т. Заяць, М. Орлатий, О. Попова, І. Прокопа, К. Васківська, П. Саблук, В. Юрчишин та ін. [4–7]. Однак поза увагою залишаються питання соціально-екологічного розвитку сільської території як єдиної соціо-еколого-економічної системи та пов'язані із цим можливості активізації економічного потенціалу села.

Мета статті полягає у визначенні та обґрунтуванні стратегічних пріоритетів державної політики соціально-екологічного розвитку сільських територій України в контексті забезпечення їх сталого конкурентоспроможного розвитку з урахуванням сучасних інституціональних, організаційно-економічних перетворень та екологічних обмежень.

Виклад основного матеріалу дослідження. Міністерством аграрної політики та продовольства України розроблено Стратегію розвитку сільського господарства України «3+5» [8]. Цим документом виокремлено три основні пріоритети та п'ять важливих напрямів, пов'язаних між собою. До пріоритетів належать реформування системи державної підтримки сільгосп-

виробників (передусім дрібних фермерських господарств), завершення земельної реформи та реформа держпідприємств. Серед напрямів реформування зазначено розширення ринків збуту сільськогосподарської продукції, стимулювання органічного виробництва, розвиток сільських територій, зрощування земель та забезпечення безпеки харчової продукції.

Нині із зазначених пріоритетів фахівці Міністерства, експерти, громадськість найбільше обговорюють шляхи проведення земельної реформи, перспективи органічного виробництва та механізми державної підтримки фермерських господарств. Решта напрямів поки що залишаються поза увагою зацікавлених сторін, однак потребують широкого обговорення та деталізації заходів щодо їх реалізації.

Одним із таких напрямів Стратегії «3+5» є розвиток сільських територій, який має базуватися на створенні самоврядних і незалежних місцевих громад. Забезпечення сталого розвитку об'єднаних територіальних громад є ключовим елементом адміністративної реформи в Україні. Побудова системи місцевого самоврядування, що базується на самодостатніх і фінансово незалежних громадах, – неодмінна умова формування сталої моделі розвитку країни.

Рис. 1. Стратегічні пріоритети та оперативні цілі політики соціоекологічного розвитку сільських територій

Вважаємо за доцільне виділити такі стратегічні пріоритети державної політики розвитку сільських територій (рис. 1):

- завершення процесу об'єднання територіальних громад;
- удосконалення нормативно-правової бази соціально-екологічного розвитку територіальних громад;
- ресурсне забезпечення життєдіяльності сільських територіальних громад;
- формування та розвиток партнерських відносин між органами влади різних рівнів та об'єднаними територіальними громадами;
- диверсифікація сільської економіки як запорука формування спроможних територіальних громад;
- соціальний розвиток сільських територій з урахуванням європейських стандартів життєдіяльності;
- забезпечення екологічної безпеки на сільських територіях як необхідної передумови їхнього комплексного розвитку.

Досягнення цих пріоритетів державної політики дасть змогу забезпечити належний рівень життя в Україні, наблизити соціальні стандарти на сільських територіях до загальноукраїнських, а в перспективі – до європейських, сприятиме утворенню громадянського суспільства, утвердженню прогресивних світоглядних орієнтирів та, зрештою, до випереджаючого економічного розвитку.

Пріоритет 1. Завершення процесу об'єднання територіальних громад. Ключовою умовою реформи є добровільний характер процесу об'єднання територіальних громад [9]. Однак пропозиції щодо об'єднання, розроблені обласними адміністраціями, часто не сприймаються більшістю місцевого населення, а також представниками сільської влади. Через відсутність прозорості та публічності обговорення всіх етапів об'єднання громад реформа сприймається громадами як нав'язана згори. Зарадити цьому мають проведення постійної інформаційно-роз'яснювальної роботи органів місцевої влади, інформування населення через ЗМІ, проведення особистих зустрічей голів сільських рад із представниками громади, сільськими активістами.

Друга проблема полягає в сумнівах населення щодо справедливості доступу до всіх ресурсів ОТГ. Так, найактуальнішими питаннями є: за рахунок чого формуватимуться місцеві бюджети, як вони будуть розподілятися, що буде з комунальною власністю, з аграрними землями за межами населених пунктів, чи матимуть громади можливість ними розпоряджатися, чи зможуть вижити малі села, що не мають власних ресурсів, чи не відбуватиметься відтік фінансових ресурсів до більших та багатших сіл. Своєю чергою, великі села, що стають центрами ОТГ, побоюються надмірних обов'язків щодо бідних сіл, які віднині потраплять до них «на баланс», відтягуючи значну

частину фінансових ресурсів на своє утримання та відновлення зруйнованої інфраструктури.

Третя проблема добровільного об'єднання територіальних громад є необхідність зміни меж суміжних районів або міст обласного значення, на яких розташовані територіальні громади, що об'єднуються. Закон про добровільне об'єднання територіальних громад не містить вимог щодо обов'язкової зміни затверджених меж районів. Однак Центральна виборча комісія вважає за неможливе призначати вибори в таких ОТГ. У процесі об'єднання територіальних громад в окремих випадках виникає проблема виходу населених пунктів зі складу вже сформованих громад, тому актуальності набуває ухвалення спеціального закону про порядок виходу населених пунктів з об'єднаної громади.

Наступною проблемою є відсутність належного кадрового забезпечення проведення реформи та подальшого функціонування місцевих органів виконавчої влади та місцевого самоврядування. Для вирішення цієї проблеми варто забезпечити відповідний професійний рівень службовців місцевого самоврядування.

Пріоритет 2. Удосконалення нормативно-правової бази соціально-екологічного розвитку територіальних громад. У контексті ухвалення адміністративної реформи прийнято низку законодавчих актів, яких, утім, виявилось недостатньо. Ключовим кроком для вдосконалення нормативно-правової бази має стати ухвалення змін до Конституції України щодо децентралізації влади (стосовно адміністративно-територіального устрою, місцевого самоврядування та місцевих органів виконавчої влади), розроблення Закону «Про адміністративно-територіальний устрій України», внесення змін до Закону «Про місцеве самоврядування в Україні». Доцільно переглянути положення про міністерства та інші центральні органи виконавчої влади згідно з основними положеннями Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні.

Для подальшого реформування територіальних громад варто прискорити доопрацювання перспективних планів формування територій громад для кожного регіону; розглянути можливість перенесення повноважень затвердження перспективних планів на регіональний рівень. Окрім того, необхідно ухвалити проекти законів, які нині прийняті у першому читанні: «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо розширення повноважень органів місцевого самоврядування з управління земельними ресурсами та посилення державного контролю над використанням і охороною земель», «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов зміни меж районів у процесі добровільного об'єднання територіальних громад», «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо статусу старости села, селища)», «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України

(щодо добровільного приєднання територіальних громад)», «Про муніципальну варту».

Пріоритет 3. Ресурсне забезпечення життєдіяльності сільських територіальних громад. Для зміцнення матеріальної та фінансової бази розвитку територіальних громад необхідно передати в комунальну власність землі державної власності, розташовані за межами населених пунктів, що дасть змогу уникнути розпорошеності земель ОТГ. Виконання цього завдання потребує вдосконалення функціонування державного земельного кадастру України, забезпечення доступу ОТГ до відповідної інформації, проведення інвентаризації земельних ділянок ОТГ згідно з даними земельного кадастру. Маючи на меті досягнення цілей Стратегії «3+5», удосконалення потребує нормативно-правова база в частині регламентування земельних відносин щодо визначення вартості земельних ділянок, диференціації цін та орендних платежів, узгодження порядку продажу та оренди землі. Поряд із цим необхідно створити відкритий реєстр об'єктів комунальної власності ОТГ, що дасть змогу громадам більш ефективно використовувати наявний ресурс та контролювати його передачу. Розширити наявні ресурси громад має законодавче врегулювання передачі в їхню власність незатребуваних земельних паїв. Ґрунтового аналізу з боку законодавців, фахівців профільних міністерств та відомств, а також громадськості потребують питання передачі в розпорядження об'єднаних територіальних громад водних об'єктів місцевого значення і відповідних земель водного фонду. Розвиток ефективної системи місцевого самоврядування неможливий без надання сільським громадам права на володіння, користування та розпорядження місцевими ресурсами і землями, делегування повноважень сільським і селищним радам щодо розпорядження землями і водними ресурсами за межами населених пунктів та зарахування до місцевих бюджетів плати за землю і рентної плати за використання водних об'єктів.

Пріоритет 4. Формування та розвиток партнерських відносин між органами влади різних рівнів та об'єднаними територіальними громадами. Перспективними напрямками є розвиток державно-приватного партнерства між органами влади всіх рівнів та ОТГ для реалізації проектів розбудови, відновлення та модернізації інфраструктури, а також стимулювання залучення коштів міжнародних партнерів і неурядових організацій для підтримки впровадження реформи. Основними завданнями, які слід виконати для подальшої бюджетної децентралізації в Україні, є забезпечення об'єднаних територіальних громад кращими фінансовими ресурсами для їхнього розвитку, фінансової незалежності; соціально-екологічний розвиток має відбуватися насамперед за рахунок розширеного фінансування програм та проектів регіонального розвитку. Забезпечити ефектив-

ність таких програм та проектів мають розроблені рекомендації щодо моніторингу та оцінки результативності їх реалізації.

Із прийняттям Верховною Радою Закону України «Про співробітництво територіальних громад» [10] практика його використання є незначною попри те, що уряд виконував заходи щодо його впровадження, надавав організаційну та фінансову підтримку. Така форма співпраці дає змогу громадам спільно та на взаємовигідних засадах вирішувати важливі питання, впливати на розвиток територій. Законом передбачено п'ять форм співробітництва: делегування одному із суб'єктів співробітництва іншими суб'єктами виконання одного чи кількох завдань із передачею йому відповідних ресурсів; реалізація спільних проектів; спільне фінансування (утримання) інфраструктурних об'єктів (підприємств, установ, організацій комунальної форми власності); утворення спільних інфраструктурних об'єктів; утворення спільного органу управління для виконання визначених законом повноважень. Найчастіше місцеві ради використовують можливість реалізації спільних проектів, що потребує координації діяльності суб'єктів співробітництва та пошуку відповідних ресурсів.

Нині можливості співробітництва в рамках зазначеного закону є обмеженими. Найбільш імовірними причинами цього є такі:

- сільські, селищні, міські голови, депутати місцевих рад недостатньо проінформовані про можливість укладення договорів про співробітництво з іншими громадами (особливо це стосується громад, віддалених від районних, обласних центрів);
- відсутнє правове регулювання механізму місцевої ініціативи членів територіальної громади через нерозробленість статутів територіальних громад;
- процедура укладення договорів про співробітництво територіальних громад ускладнена через відсутність відповідної практики;
- місцевій владі притаманні побоювання втратити вплив на ті чи інші комунальні об'єкти, які часто використовуються як джерело позабюджетних доходів громади у разі укладення договорів про співробітництво;
- нерозвинені навички комунікації керівників громади, яким часто бракує вміння враховувати інтереси всіх сторін, вести перемовини і знаходити спільне рішення.

Для вирішення цих та інших проблем, що стоять на заваді співробітництву громад, до процесу співробітництва на початковому етапі доцільно залучати сторонніх осіб, що зможуть взяти на себе організаційні та інші функції. Регіональні органи влади за підтримки профільного міністерства мають проводити роз'яснювальну роботу та поширювати позитивні приклади співпраці ОТГ.

Пріоритет 5. Диверсифікація сільської економіки як запорука формування спроможних

територіальних громад. На даний час державна підтримка розвитку сільських територій обмежується переважно підтримкою сільськогосподарських підприємств у вигляді дотацій, регіональної інфраструктури. Реформування і розвиток комунального господарства, інвестування в заклади охорони здоров'я, газифікацію, дороги і т. д. залишаються без державного фінансування, перетворюючись для селян на особисту проблему, тому шляхом виходу з кризи повинні стати заходи, що сформують належний рівень доходів сільських громад, забезпечать їхню економічну спроможність, створять якісні умови життя для селян. Винятково сільськогосподарське виробництво та сільськогосподарська зайнятість не в змозі забезпечити належний рівень доходів сільського населення, тому існує об'єктивна потреба в диверсифікації сільської економіки, переорієнтації наявних ресурсів в інші види економічної діяльності, підвищенні ефективності використання людського капіталу.

Диверсифікація сільської економіки означає не лише урізноманітнення видів сільськогосподарського виробництва, але й розширення сфери несільськогосподарської діяльності на селі. Крім сільськогосподарського виробництва, слід виділити такі пріоритетні напрями диверсифікації сільської економіки, як розвиток та популяризація агротуризму, сектору послуг, народних промислів та розширення видів зайнятості на селі, розміщення в сільській місцевості промислових і обслуговуючих підприємств, переробних потужностей, інших фірм та організацій.

Кожен із запропонованих пріоритетних напрямів диверсифікації сільської економіки матиме як соціальний, так і економічний ефект. Соціальний ефект полягатиме у зростанні рівня зайнятості сільського населення, збільшенні умов для прикладання праці в межах сільського населеного пункту, розвитку підприємницьких ініціатив тощо. Економічний ефект стосуватиметься створення додаткових робочих місць, а отже, збільшення доходів селян, зростання обсягів виробництва продукції, підвищення конкурентоспроможності аграрного сектору, його комерціалізації.

Пріоритет 6. Соціальний розвиток сільських територій з урахуванням європейських стандартів життєдіяльності.

Функціонування соціальної інфраструктури є важливою умовою розвитку сільських територій. Соціальна інфраструктура – це основа економічної діяльності на селі, фактор соціальної стабільності та запорука поліпшення демографічної ситуації. Саме відсутність основних складників соціальної сфери в українському селі є причиною міграції робочої сили із сільської місцевості, деградації сільських територій.

В умовах децентралізації влади всю відповідальність за належне утримання та функціонування соціальної інфраструктури несуть місцеві громади. При цьому під час реформи неминуче

стане проблема скорочення мережі об'єктів соціально-культурної інфраструктури. Планується, що дошкільними та загальноосвітніми навчальними закладами опікуватиметься територіальна громада, яка прийматиме рішення щодо оптимізації їх мережі. Зважаючи на суттєві демографічні та фінансові обмеження територіальних громад, органам влади необхідно розробити оптимальні шляхи забезпечення населення відповідними послугами. Для поліпшення забезпеченості села соціальною інфраструктурою доведеться вжити низку переважно непопулярних заходів, зокрема у сфері освіти, охорони здоров'я та культури.

У частині забезпечення функціонування матеріально-побутової інфраструктури після закінчення реформи на органи місцевої влади покладається більша частина повноважень щодо вирішення проблем благоустрою, утримання житлово-комунального господарства, комунальної і місцевої інфраструктури. На разі органи місцевого самоврядування не спроможні достатньо ефективно виконувати свої повноваження у цій сфері. Реформа має забезпечити максимальну незалежність органів місцевого самоврядування: саме місцева рада повинна контролювати комунальне підприємство, яке надає послуги, оскільки територіальна громада володіє майновими правами на комунікаційні мережі, житлово-комунальні підприємства або їхню частку. Територіальна громада може самостійно перенаправити кошти, призначені, наприклад, на благоустрій вулиць, утримання приватного житлового фонду тощо.

Пріоритет 7. Забезпечення екологічної безпеки на сільських територіях як необхідної передумови їхнього комплексного розвитку.

Рівень впливу територіальної громади на екологічну політику та безпеку залежить від умов, створених на державному та локальному рівнях, для безперешкодної участі громадян у прийнятті екологічних рішень та готовності мешканців спільно працювати над поліпшенням екологічного стану території.

Децентралізація управління природокористуванням в Україні матиме як позитивні, так і негативні наслідки. До позитивних належать забезпечення сталого розвитку сільських територій завдяки можливості громад впливати на екологічний стан територій, збалансувати потенційні екологічні впливи з можливим економічним ефектом від діяльності господарських об'єктів. Для місцевих громад наявний на території природоресурсний потенціал є основою для їх функціонування, а його раціональне використання – запорукою подальшого розвитку. Залучення громадськості до процесу ухвалення рішень у частині екологічної безпеки сприяє більш результативній діяльності органів самоврядування.

Одним із негативних наслідків реформи є те, що децентралізація часто призводить до територіальної фрагментації заходів із забезпечення

екологічної безпеки та, як наслідок, неефективності екологічної політики та загострення соціальних проблем. Сільські громади через власну територіальну обмеженість, брак фінансових ресурсів та відсутність кваліфікованих кадрів неспроможні накопичити достатньо коштів і здійснити ефективні екологічні заходи. Екологічна безпека стає спільним завданням для кількох сусідніх територіальних громад та об'єднуючих їх органів влади вищого рівня.

Важливим завданням на шляху активізації участі громадян у забезпеченні екологічної безпеки території є формування екологічної культури населення. Потребують поширення екологічне виховання та освіта сільської молоді, підвищення рівня екологічної свідомості шляхом широкого інформування населення про згубні наслідки руйнівних для довкілля звичних практик господарювання та позитивні практики реалізації екологічних заходів.

Висновки. Дотримання цих пріоритетів дасть змогу сільським громадам більш активно використовувати наявний економічний, соціальний та природноресурсний потенціал своїх територій. Комплексна реалізація Стратегії «3+5», своєю чергою, сприятиме не тільки відновленню сільськогосподарського виробництва, але й усебічному розвитку сільських територій, що забезпечить належні умови життя мешканців села та формування спроможних і фінансово самодостатніх громад.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Економічні аспекти управління природними ресурсами та забезпечення сталого розвитку в умовах децентралізації влади в Україні / За наук. ред. акад. НААН України, д. е. н., проф. М.А. Хвесика, д. г. н. проф. С.О. Лизуна. – К. : ІЕПСР НАН України, 2015. – 72 с.
2. Національна парадигма сталого розвитку України / За ред. акад. НАН України, д. т. н., проф., засл. діяча науки і техніки України Б.Є. Патона ; вид. 2-е, перероб. і доп. – К. : ІЕПСР НАН України, 2016. – 72 с.
3. Сталый розвиток: світоглядна ідеологія майбутнього : [монографія] / М.А. Хвесик [та ін.] ; за ред. акад. НААН України М.А. Хвесика. – К. : ІЕПСР НАН України, 2012. – 465 с.
4. Концептуальні засади соціально-екологічного розвитку сільських територій / О.М. Бородіна, Т.А. Заяць, В.І. Куценко [та ін.] ; за наук. ред. Я.В. Остафійчука. – К. : ІЕПСР НАН України, 2014. – 48 с.
5. Соціоекономічний розвиток сільського господарства і села: сучасний вимір / О.М. Бородіна, І.В. Прокопа, В.В. Юрчишин [та ін.] ; за ред. чл.-кор. НАН України О.М. Бородіної. – К., 2012. – 230 с.
6. Публічне управління сільськими територіями України : [навч. посіб.] / А.П. Савков, М.К. Орлатий, М.І. Кучер [та ін.] ; за ред. А.П. Савкова, М.К. Орлатого, М.І. Кучера ; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України; НАДУ. – Київ : Фенікс, 2016. – 336 с.
7. Стратегічні напрями сталого розвитку сільських територій на період до 2020 року / Ю.О. Лупенко, М.Й. Малік, О.Г. Булавка [та ін.] ; за ред. Ю.О. Лупенка та О.Г. Булавки. – К. : ННЦ ІАЕ, 2013. – 74 с.
8. Стратегія розвитку сільського господарства України «3+5» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://minagro.gov.ua/apk?tid_hierachy=1300.
9. Про добровільне об'єднання територіальних громад : Закон України № 157-VIII від 05.02.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/157-19>.
10. Про співробітництво територіальних громад : Закон України №1508-VII від 17.06.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/main/1508-18>.